

UZBEKISTAN

LANGUAGE & CULTURE

O'ZBEKISTON

TIL VA MADANIYAT

ISSN 2181-922X

2025 Vol. 2

tsuull.uz
uzlc.tsuull.uz

ISSN 2181-922X

O‘ZBEKISTON:

TIL VA MADANIYAT

UZBEKISTAN:

LANGUAGE AND CULTURE

2025 Vol. 2

tsuull.uz

uzlc.tsuull.uz

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti

Bosh muharrir: Shuhrat Sirojiddinov
Bosh muharrir o'rinbosari: Nozliya Normurodova
Mas'ul kotiblar: Ozoda Tojiboyeva
Sanjar Mavlyanov

Tahrir kengashi

Hamidulla Dadaboyev, Mustafo Bafojev, Samixon Ashirboyev, Shodmon Vohidov (Tojikiston), Qozoqboy Yo'ldoshev, Farxod Maqsudov, Adham Ashirov, Zohidjon Islomov, Bahodir Karimov, Almaz Ulvi (Ozarbayjon), Shamsiddin Kamoliddin, Roza Niyozmetova, Aftondil Erkinov, Uzoq Jo'raqulov, Sulton Normamatov, Dilnavoz Yusupova, Dilorom Ashurova, Odinson Jamoldinova, Ziyoda Teshaboyeva.

Tahrir hay'ati

Nazef Shahrani (AQSH)	Abdulaziz Mansur (O'zbekiston)
Elizabetta Ragagnin (Italiya)	Timur Xo'jao'g'li (AQSH)
Ahmadali Asqarov (O'zbekiston)	Tanju Seyhan (Turkiya)
Isa Habibbeyli (Ozarbayjon)	Xisao Komatsu (Yaponiya)
Akmal Nur (O'zbekiston)	Alizoda Saidumar (Tojikiston)
Akrom Habibullayev (AQSH)	Nikolas Kantovas (Buyuk Britaniya)
Bahtiyar Aslan (Turkiya)	Akmal Saidov (O'zbekiston)
Emek Üşenmez (Turkiya)	Mark Toutant (Fransiya)

"O'zbekiston: til va madaniyat" jurnali – lingvistika, tarix, adabiyot, tarjimashunoslik, san'at, etnografiya, falsafa, antropologiya va ijtimoiy tadqiqotlarni o'rganish kabi sohalarni qamrab olgan akademik jurnal.

Jurnal bir yilda to'rt marta chop etiladi.

Jurnalning maqsadi – ko'rsatilgan sohalarga oid dolzarb mavzulardagi bahs-munozaraga undaydigan, yangi, innovatsion g'oyalarga boy, o'z konsepsiyasiga ega bo'lgan tadqiqotlarni nashr etishdir.

Ingliz, rus va o'zbek tillaridagi, shuningdek, boshqa turkiy tillarda yozilgan maqolalar qabul qilinadi. Iqtisodiy tahlillar hamda siyosatga oid maqolalar e'lon qilinmaydi.

Jurnalda kitoblarga yozilgan taqrizlar, adabiyotlar sharhi, konferensiyalar hisobotlari va tadqiqot loyihalari natijalari ham e'lon qilinadi. Mualliflar fikri tahririyat nuqtayi nazaridan farq qilishi mumkin.

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti.

O'zbekiston, Toshkent, Yakkasaroy tumani, Yusuf Xos Hojib ko'chasi, 103.

Email: uzlangcult@gmail.com

Website: www.uzlc.tsuull.uz

MUNDARIJA

Lingvistika

Sabohat Bozorova

"Devonu lug'oti-t-turk"dagi ot bilan bog'liq leksika va maqollar.....6

Günay Babayeva

Dil biliminde toplumsal cinsiyeti ifade eden kelimeler.....34

Adabiyotshunoslik

Zarina Rahmonova

Alisher Navoiy ga'zallarida poetik sintaksis hodisasi (professor Bahodir Sarimsoqov tadqiqotlari asosida).....64

Lütviyyə Əsgərzadə

Qulu Ağsəsin şeir – mətnlərinin analizi və yorumlanması.....78

San'at

Sevda Beheshti

Navoiy she'riyatining miniatyuralarda aks etishi (Eron fondlaridagi miniatyurali qo'lyozmalar asosida).....125

Pedagogika

Madina Nazarova

Theme and Rheme Patterns in Diplomatic Discourse:
Implications For Esp Pedagogy.....140

“Devonu lug’oti-t-turk”dagi ot bilan bog’liq leksika va maqollar

Sabohat Bozorova*

Abstrakt

Insonlarning hayot tarzi, dunyoqarashi, ma’naviy qadriyatlari, e’tiqodi, ayrim hodisalarga munosabati madaniy o’ziga xoslikning barcha unsurlarini qamrab olgan tilda o’z aksini topadi. Tarix davomida hayvonlar insonlarning hayotida juda muhim o’rin tutgan. Shu sababli deyarli barcha tillarda hayvonlar bilan bog’liq so’zlar faol qo’llanadi. Turkiy tillarning lug’at boyligiga nazar tashlaydigan bo’lsak, hayvonlar va ular bilan bog’liq bo’lgan lingvistik birliklarning juda ko’p ekanligini sezish qiyin emas. Mahmud Koshg’ariyning “Devonu lug’oti-t-turk”i turkiy xalqlarning hayot tarzi, urf-odatlarini, madaniyatini ham aks ettirgani uchun unda ijtimoiy hayotga oid turli ma’lumotlarni, xususan, turkiy xalqlar uchun muhim ahamiyatga ega bo’lgan hayvonlar, jumladan, otlar haqidagi juda ko’p qaydlarni uchratish mumkin. Shu bilan birga, ba’zi so’zlar izohida “ot” komponentli maqollar misol sifatida keltirilgan va izohlangan ham. Mazkur maqolada “Devonu lug’oti-t-turk”dagi ot bilan bog’liq so’zlar va maqollar xususida fikr yuritiladi.

Kalit so’zlar: Mahmud Koshg’ariy, “Devonu lug’oti-t-turk”, turkiy til, so’z boyligi, maqol, hayvonlar, ot.

Kirish

Til millatning tarixiy xotirasi, madaniy tafakkuri va ijtimoiy ongining eng muhim ifodasi hisoblanadi. Har bir xalqning urf-odati, dunyoqarashi, hayot tarzi va qadriyatlari aynan tilda o’z ifodasini topadi. Ayniqsa, qadimiy yozma manbalar tahlili til orqali o’tmishdagi jamiyatlarning tafakkuri, turmush tarzi, qadriyatlar tizimini anglashga imkon beradi. Ana shunday bebaho manbalardan biri Mahmud Koshg’ariyning XI asrda yaratilgan “Devonu lug’oti-t-turk”¹idir.

* Bozorova Sabohat Ramazonovna – Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o’zbek tili va adabiyoti universiteti katta o’qituvchisi.
E-pochta: sabohatbozorova@gmail.com.
ORCID ID: 0000-0003-2992-1789.

¹ Maqolada “Devonu lug’oti-t-turk” o’rnida “DLT” shartli qisqartmasidan foydalanildi.

Mazkur lug'atda turkiy xalqlarning so'z boyligigina emas, balki ijtimoiy hayoti, an'ana va urf-odatları, ayniqsa, hayvonot dunyosiga bo'lgan munosabati ham aks etgan.

"Ma'lumki, "Devonu lug'otit turk" leksikasi turfa bo'lib, unda qoraxoniylar davri turkiy xalqlarning iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy, diniy, maishiy, madaniy, ma'rifiy hayotini aks ettiruvchi so'z boyligi o'z ifodasini topgan. Lug'atdan o'rin olgan leksik birliklarning aksariyati o'sha zamonda hayot kechirgan turkiy qabilalar, qavm va xalqlarning barchasi uchun mushtarak bo'lgan [Дадабоев 2017, 69].

Mahmud Koshg'ariy "... arab tili bilan ikki uloqchi ot singari teng poyga qilib o'zib borayotgan turk tili"[Кошғарий 1960, 46] deyish bilan bu davrda turkiy tilning nufuzi arab tili bilan teng ekani, hatto, undan yuqoriroq bo'layotganini poygadagi ikki uloqchi ot obrazi orqali tasvirlaydi. Jamiyatdagi til siyosatini bu qadar aniq, unutilmas tarzda tushuntirish uchun xalq hayotida beqiyos o'rni bo'lgan otning tanlanishi bejiz emas. Koshg'ariy lug'atning yaratilishi haqidagi fikrlarini davom ettirar ekan, yana ot bilan bog'liq o'xshatishdan foydalanadi: "Ilgarilab ketganlarga yetish uchun men (bu kitobimni) poygachi otdek ularning ketidan yubordim..." [Кошғарий 1960, 47].

"DLT"da turkiy tillar leksikasi naqadar boy ekanligi aniq ko'rinadi. Undagi hayvonlar, xususan, ot bilan bog'liq so'z boyligi diqqatga sazovor. Bu holat, o'z navbatida, otning turkiy xalqlar tarixiy-madaniy ongida muhim o'rin egallaganidan dalolat beradi. Lug'atdagi ot bilan bog'liq ma'lumotlar, she'riy parcha, ibora va maqollarning aksariyati so'zlarni izohlash, turkiy tilning nozik ma'no farqlarini ko'rsatish maqsadida keltirilgan. "DLT"da so'zlarni izohlash uchun keltirilgan maqollar "XI asr turkiy maqollar kulliyoti"; to'rtlik va baytlar esa "XI asr turkiy xalqlar she'riyati antologiyasi" deb hisoblanishi mumkin" [Ercilasun 2020, 7].²

Asosiy qism

Otning turkiy xalqlar hayotida tutgan o'rni haqidagi ma'lumotlar qadimgi yozma manbalarda ham qayd etilgan. Jumladan, "DLT"da turkiylar uchun ulov, ish va jang quroli vazifalarini bajargan otning

² Tarjimalar muallifniki.

go'shti, suti va terisidan ham foydalanilgani bois ot bilan bog'liq bo'lgan juda ko'p tushunchalar mavjudligi haqidagi fikrlar, otning rangi, yoshi, jinsi, yurishi, xususiyatlari, egar-jabdug'i, parvarishi, vazifasi, ozuqasini ifoda etadigan ko'plab so'zlar keltirilgan. Turkiy tillarda ot bilan bog'liq so'z boyligining hayratlanarli darajada ekanligi e'tiborni tortadi. Bu holat turkiy xalqlarning, asosan, ko'chmanchi hayot tarziga ega bo'lgani, dehqonchilik, ovchilik, chorvachilik, hunarmandlik, harbiy faoliyat bilan shug'ullangani, ular hayotida hayvonlarning, xususan, otlarning muhim o'rin tutgani bilan izohlanadi.

Shu bilan birga, "DLT"da xalqning dunyoqarashi, ma'naviy qadriyatlari, tilning boyligi va tarixiy o'zgarishlarni aks ettiruvchi o'ta muhim ma'lumotlar, mental xususiyatlarni o'zida jamlagan maqollar ham saqlanib qolgan. Reshid Rahmeti Arat maqollarni turkiy she'riyatning eng qadimgi shakllaridan biri, deb hisoblaydi [Arat 1965, 271]. Atsiz "DLT"dagi maqollarning bir qismi she'riy ekanini ta'kidlaydi: "She'riy maqollarning ba'zilari qadimgi she'rlarning xalq xotirasida qolgan misralari bo'lishi mumkin" [Atsiz 1943, 64]. "Talat Tekin "DLT"dagi maqollarga e'tibor qaratib: "Qadimgi turkiy she'riyatda misra oxirida qofiya bo'lmaganligi haqidagi fikrlarga qo'shilish qiyin", – deydi. Uning fikricha, turkiy she'riyatning qanday paydo bo'lgani haqidagi savolga maqollar orqali javob berish mumkin" [Ercilasun 2020, 33]. "DLT"dagi maqollar va ot bilan bog'liq so'zlarning hozirgi turkiy tillarda faol ishlatilishi ma'lum.

"DLT"dagi gippologik leksika

"Gippo... (fonetik varianti – *ippo...*: *ippodrom*) [yun. *hippos* – ot] – o'zlashma qo'shma so'zlarning tarkibiy qismi bo'lib, shu so'zlarning otga aloqadorligini bildiradi... *gippologiya* [*gippo...*+...*logiya*] – ot, uning tashqi ko'rinishi va turlari, anatomiya va fiziologiyasi, uni ko'paytirish va parvarishlash, undan foydalanish kabi masalalar bilan shug'ullanuvchi fan; otshunoslik" [Madvaliyev va boshqalar 2023, 146-147]. "DLT"dagi aksariyat gippologik terminlarning hozirgi turkiy tillarda bugungi kunda ham faol qo'llanishini kuzatish mumkin:

At

"*at* – ot; yo'g'on talaffuz qilinadigan *alif* bilan. Maqolda (shunday keladi): *Quş qanatın, er atın*. Ma'nosi: "Qush qanoti bilan, er oti bilan"

[Koshg'ariy 2017, 28]³; *Atqa ot bergil* – otga o't [xashak] bergil [28]; *atliĝ* (atliĝ') *atliĝ er* – otliq er [52].

“DLT”da *at* zoonimi quyidagi so'z birikmalari va gaplar tarkibida ham uchraydi:

No	So'z birikmasi	“DLT”dagi izohi	Asos
1	<i>ulduq at</i>	taqasiz ot. Boshqa hayvonlarga nisbatan ham ishlatiladi[53].	Tashqi belgilar
2	<i>aziĝliĝ at</i>	ozig'ini yorgan ot va ozig'ini yorgan har qanday hayvon [73].	Baholovchi / holat
3	<i>qiz nāñ</i>	qimmatbaho narsa; masalan, <i>bu at qiz aldim</i> – bu otni qimmat narxga oldim [134].	Baholovchi/narx
4	<i>bulaq at</i>	bo'yi qisqa, usti keng ot [152].	Tashqi belgilar
5	<i>sešüg at</i>	(boylog'idan) yechilgan har qanday narsa; <i>sešüg at</i> – yechilgan ot [156].	Holat / harakat
6	<i>kewäl at</i>	yo'rg'a, yuramol; <i>kewäl at</i> – yo'rg'a ot [159].	Harakat turi
7	<i>salĝa at</i>	[<i>salĝa</i> (salg'a)] <i>salĝa at</i> – boshi qattiq ot [170].	Tashqi belgi
8	<i>ketki at</i>	[<i>ketki</i> (ketki)] <i>ketki at</i> – orqasi keng, beli cho'kkan ot [172].	Tashqi belgi
9	<i>at bošūĝu</i>	bo'shatiladigan vaqt, bo'shatish, yechish vaqti] <i>at bošūĝu boldu</i> – otni va boshqa hayvonlarni arqondan bo'shatish vaqti bo'ldi[178].	Holat/vaqt

³ Misollar mazkur nashrdan olindi: Koshg'ariy, M. Devonu lug'ati-t-turk (Turkiy so'zlar devoni).– Toshkent: G'.G'ulom nomidagi NMIU, 2017. Keyingi o'rinlarda sahifani ko'rsatish bilan cheklanildi.

№	Soʻz birikmasi	“DLT”dagi izohi	Asos
10	<i>at tušağu</i>	bogʻlanadigan, tushovlanadigan vaqt] <i>at tušağu boldu</i> – ot va boshqa hayvonlarning oyogʻini arqonga bogʻlaydigan, tushovlaydigan vaqt boʻldi [178].	Holat/vaqt
11	<i>ozğan at</i>	<i>ozğan at</i> birikmasidagi <i>ozğan</i> soʻzi <i>ozağan</i> (hammadan oʻzib ketadigan) maʼnosidadir...[187].	Harakat bahosi
12	<i>böktäl at</i>	orqa sagʻrisi keng ot [191].	Tashqi belgi
13	<i>keršäğü at</i>	kurak suyagining oldida yagʻiri bor ot [194].	Tashqi belgi
14	<i>közätmiş at</i>	kuzatilgan, qaralgan ot [308].	Holat/nazorat
15	<i>at közätgü oğur</i>	otga qaraydigan vaqt. Boshqasi ham shunday [309].	Holat/vaqt
16	<i>yazuq at</i>	boshvoqlanmagan, bogʻidan yechilgan ot. Bogʻlovdan yechilgan har qanday narsaga ham shu soʻz qoʻllanadi [328].	Holat/ erkinlik

Yund

Mahmud Koshgʻariy turkiylar tilida *at* bilan birga *yund* soʻzi ham qoʻllanganini alohida taʼkidlaydi va misollar keltiradi: “*Yund* – ot. Bu soʻz “tuya” kabi birlikka ham, koʻplikka ham qoʻllanaveradigan turdosh otdir; *yund eti yïpar* – ot goʻshtidan yoqimli hid keladi, demakdir. Goʻsht qaynatilib, qozondan olib qoʻyib sovutilgach, undan yoqimli bir hid keladi” [325].

Yund – turklarning oʻn ikki yilidan birining oti. Uni *yund yïli* deyiladi, “Ot yili” demakdir” [325].

Yïlqi

“DLT”da hozirgi oʻzbek tilida otlar podasiga nisbatangina qoʻllanadigan *yïlqi* terminining dastlabki lugʻaviy maʼnosi haqidagi qayd mavjud: *yïlqi* (yilqi) – *toʻrt oyoqli hayvonlarni atovchi turdosh ot*

[334]. Til taraqqiyoti natijasida soʻzda yuzaga kelgan maʼno oʻzgarishi sababli “yilqi” deganda otlar podasi koʻz oʻngimizga keladi. “Bu ot asli ‘keng oʻtloqda erkin harakatlanib yuruvchi hayvonlar’ maʼnosini anglatgan; maʼnoda torayish voqe boʻlib, ‘otlar podasi’ maʼnosini anglati boshlagan...” [Раҳматуллаев, Қодиров, 1997, 79].

Mahmud Koshgʻariy zoonimlar, jumladan, *yilqi* soʻzining turli holat va xususiyatlarni ifodalovchi sifatlar bilan birikib kelishiga alohida eʼtibor bergan. Quyidagi soʻz birikmalarida hayvonning holati, yoshi, tashqi belgisi bilan bogʻliq soʻzlar ishtirok etganini koʻrish mumkin:

Soʻz birikmasi	“DLT”dagi izohi
<i>öküş yilqi</i>	qaysar ot, sarkash hayvon [38]
<i>ađma yilqi</i>	yoshligi uchun yuk ortilmay, oʻz holiga qoʻyib qoʻyilgan hayvon [65]
<i>boř yilqi</i>	boʻsh, erkin yilqi [135]
<i>tüläk yilqi</i>	tullagan hayvon. Mollar qishda junini toʻkib, yangi jun chiqarsa, <i>tülädi</i> deyiladi [165]
<i>bařlağ yilqi</i>	boʻsh, boylanmagan, oʻz boshiga yurgan hayvon [183]
<i>tarğil yilqi</i>	orqasida sepkilga oʻxshash oq-qora chizigʻi bor hayvon. Otdan boshqa mollarning hammasiga ham shu soʻz qoʻllanadi [191]

Ađğir

(Donishmand) shunday degan:

*Sewünmägil yund, ügür, ađğir, anin,
Altun-kümüş bulnapan, ağı, tawar.*

Aytmoqdaki: Yilqi, nasldor ot, aygʻir va nor tuyalar, shuningdek, oltin-kumush va ipakli kiyimlar topganingga suyunma, oʻzingga hunar va sanʼat orttir [253].

Qisraq

“*qisraq* (qisraq) – yosh baytal. Oʻgʻuzlarda har qanday baytalga nisbatan aytiladi. Maqolda (shunday kelgan): *Qiz birlä küräşmä, qisraq birlä yarişma*. Maʼnosi: “Qiz bilan oʻynashma, chunki ular kuchli va seni yengadi. Yosh qisir biya bilan poyga qilma, u aygʻirdan koʻra

kuchlidir, u ham sening ustingdan g'alaba qiladi (seni yengadi)". Bu maqol xoqoniya qizlaridan biri Sulton Mas'udning nikoh kechasi o'z erini oyog'i bilan chalib yiqitganidan keyin xoqoniylarda yuzaga kelgan" [188]; *qisir* (qisir) – tug'maydigan xotinlarga va hayvonlarga qo'llanuvchi so'z. "Qaysar baytal" ma'nosidagi *qisir qisraq* iborasi ham shundandir [147]; [*qulnači* (qulnachi)] *qulnači qisraq* – bo'g'oz mol" [194]. "O'g'uzlar har qanday baytalni nomlash maqsadida *qisraq* zoonimidan foydalanganlar, turklar bu leksik birlikni faqat yosh baytalga nisbatan ishlatishgan" [Дадабоев 2017,70].

"DLT"da turli yoshdagi yoki vazifasiga ko'ra farqlanuvchi hayvonlar nomlari alohida so'zlar bilan ifodalangan:

Qulun

"*qulun* (qulun) – ayg'ir, toy" [162].

Sip

"*sip* (sip) – ikki yoshli toychoq"[132].

Tosun

"*tosun* (to'sun) – toychoq, hali minilmagan toy" [161].

Köçüt

Muallif "ot", "ulov" ma'nosini ifodalovchi *köçüt* (ko'chut) so'zi xususida ham ma'lumot beradi: "*köçüt* (ko'chut) – ot, ulov" [144].

Otlarning xususiyatlari va vazifalariga ko'ra nomlanishi

"DLT"da otlarga xos bo'lgan xususiyatlar va vazifalar asosida berilgan nomlar ham uchraydi. Bu nomlar otlarning jismoniy xususiyatlari, fe'l-atvori, vazifasi yoki ishlatilish sohasiga qarab berilgan:

Otga berilgan nom	"DLT"dagi izohi
<i>arqun</i>	Yovvoyi otdan qochgan xonaki baytal bolasi; u poygalarda eng chopqir ot [56]
<i>igiš</i>	Bo'ysunmaydigan, qaysar ot, hayvon [62]
<i>munduz yoriğa at</i>	Yolg'iz yo'rg'asi bor, chopishda tengi yo'q ot [182]
<i>ulağ</i>	Bek buyrug'i bilan yuruvchi pochtachining ma'lum bekatlarda ayriboshlab miniladigan oti [62]
<i>čuvğa</i>	Tezyurar xat tashuvchining yo'lda oladigan oti,

	ma'lum manzilga yetganda uni qoldirib, boshqasini minadi [170]
<i>tuğraq</i>	Shoh tomonidan jang vaqtida askarlarga berilib, tinchlikda qaytarib olinadigan ot [184]

Otlarning parvarishi bilan bog'liq fe'llar

“Devonu lug'otit turk”da yo'l-yo'lakay berilgan geografik ma'lumotlar ham diqqatga sazovor. Mahmud Koshg'ariy o'z asarida shuncha keng va katta territoriyada o'sha davrda bo'lgan hamma shahar va qishloqlardan, dengiz va ko'llardan, ularning tarixidan, jug'rofiy mavqeyidan, ularda yashovchi xalqlardan, hatto, ba'zan unda bor hayvon va o'simliklardan ham ancha keng ma'lumot beradi. Bu jihatdan asarning qiymati benihoyat ulug' va tengsizdir” [Кошғарий 1960, 34]. “DLT”da so'zlar izohlanar ekan, aksariyat hollarda ot bilan bog'liq so'zlar misol sifatida keltiriladi. Bularning ba'zilari faqat otga nisbatan ishlatilsa, qolganlari boshqa holatlarda ham qo'llanadi. Koshg'ariy bunday so'zlarning qanday vaziyatlarda ishlatilishiga aniqlik kiritadi:

[*učdi* (uchdi) – uchdi]... *er atdan quđi učdi* – kishi otdan yiqilib tushdi [80].

[*ešdi* (eshdi)] ... *atliğ ešdi* – otliq chopdi, o'zdi [81].

[*učurdi* (uchurdi) uchirdi] ... *ol anī attin učurdi* – u uni va boshqa narsalarni otdan tushirdi (*učurur, učurmaq*) [84].

[*isirdi* (isirdi) – qopdi, tishladi] *it isirdi* – it va boshqa narsalar qopdi. Maqolda (shunday kelgan): *it isirmas, at tepmäs temä*. Ma'nosi: “It qopmaydi, ot tepmaydi dema”. Chunki bu odat ularning tabiatida bordir (*isirur, isirmaq*) [85].

[*ačindi* (achindi)] *er atin ačindi* – kishi otiga g'amxo'rlik qildi, yem-xashakka to'ydirdi [92].

[*esindi* (esindi) – tortib uzayozdi] *at esindi* – ot qutulish uchun arqonni tortib uzayozdi [92].

[*igandi* (igandi) – sarkashlandi] *at igandi* – ot va boshqa jonivorlar bo'ysunmadi, sarkashlik qildi (*igänür/igänmäk*) [93].

[*ikandi* (ikandi) – bo'g'oz bo'ldi] *qisraq ikandi* – baytal bo'g'oz bo'ldi [93].

[*atatti/atitti* (atatti/atitti) – ot bo'ldi] *tay atatti/atitti* – toy ot bo'ldi, toy ulg'ayib, otlar qatoriga o'tdi, ot ataldi... Maqolda (shunday

kelgan): *Tay atatsa/atitsa, at tinur, oğul erädsä, ata tinur*. Ma'nosi: "Toy ulg'aysa, ot tinadi [ya'ni ot minishdan qutqariladi], o'g'il o'ssa, ota tinadi. (Shoir) shunday degan:

*Tegür meniñ sawimni bilgälikä ay,
Tinur qalï atatsa/atitsa, qïśraq sanï tay.*

Aytmoqdaki, Mening so'zimni yetkaz, aqlilarga aytgin, agar toy bolasi ot bo'lsa, otlar qatoriga kirsä, baytal tinadi [94].

"Mahmud Koshg'ariy "DLT" asarida lug'at maqolasi sifatida ishlatgan so'zlarni ba'zan maqollar yordamida izohlaydi. XI asrdagi turkiy tilda qo'llangan maqollarning ma'nolari bilan birga "Devon"dan o'rin olishi lug'atning ma'no jihatdan boyishiga xizmat qiladi va lug'at maqolasi sifatida keltirilgan so'zlarning ijtimoiy hayotda gavdalangan konkret dunyoga oid izlarini ochib beradi" [Durukoğlu 2020, 473]. "DLT"dagi maqollarda ham xalqning dunyoqarashi, qadriyatlari, ijtimoiy hayotdagi tartib, qoidalar o'z ifodasini topgan:

[*anutti* (anutti) – u yovga qarshi qurol-yarog' hozirladi. Har bir tayyorlangan narsaga ham shu so'z qo'llanadi (*anutur/anitur/anutmaq*). Maqolda (shunday kelgan): *Tolum/tolim anutsa, qulun bulur, tolum unutsa, bolun bulur*. Ma'nosi: "Yovga (qarshi) qurol hozirlagan kishi qulun [toy] topadi, qurol hozirlashni unutgan kishi asir bo'ladi". Bu maqol oldindan hozirlik ko'rish kerak ekanligiga undab aytiladi [96].

[*atğardï* (atg'ardi)] *ol meni atğardï* – u ot va boshqa narsalarga minishimga ko'maklashdi va mindirdi (*atğarur/atğarmaq*) [100].

[*otğardï* (o'tg'ardi) – o'tlatdi] *at otğardï* – u ot va boshqa hayvonlarni o'tlatdi. (*otğarur, otğarmaq*) [100].

[*arğurdï* (arg'urdi) – charchatdi] *ol atin arğurdï* – u otini charchatdi (arğurur, arğurmaq) [100].

[*ïsrïštï* (isrishti) – tishlashdi, to'qnashishdi] *ikki ađğïr birlä ïsrïštï* – ikki ayg'ir va boshqa hayvonlar bir-biri bilan tishlashdi (ïsrïşur, ïsrïşmaq). Ko'maklashish va bahslashishga ham shu so'z qo'llanadi [103].

[*ewrištï* (evrishti) ... *ol aniñ qačmïş atığ ewrištï* – u uning qochgan otini qaytarishga ko'maklashdi... [103].

[*oqraşdi/oqruşdi* (o'qrashdi/o'qrushdi) – kishnashdi] *yund qamuğ oqraşdi/oqruşdi* – (o'tloqni ko'rib) butun otlar podasi kishnadi (*oqraşur, oqraşmaq*). Shoir shunday degan:

*Yaşin atip yaşnadi,
Tuman turup tüşnadi.
Aðğir, qisir kişnadi,
Ügür alip oqraşur.*

Ko'klamni tasvirlab aytmoqda: yashin yashnadi, bulut qo'zg'alib hayajonga tushdi. Ayg'ir va biyalar ko'klam kelganidan zavqlanib, shodlik bilan kishnashdi va yayrab uyur olishdi, nasl tarqatishdi [Yashin yashnadi, bulut qo'zg'alib, qaynadi. Ayg'ir, biyalar kishnashdi. Uyur olib shodlanishmoqda] [103].

[*iglašdi* (iglashdi)] *yilqi ariğ iglašdi* – yilqi va boshqa hayvonlar kasallandi (*iglašür/iglašmāk*) [105].

[*artildi* (artildi) – ortildi] *er at üzä artildi* – kishi ot ustiga ortildi, tashlandi. Ya'ni kishi yarmi otning bir yoniga va yarmi otning ikkinchi yoniga tashlangani holda ortildi...[106].

[*iskāndi* (iskandi) – yuldi, sug'urdi] *at ot iskāndi* – ot oz-ozdan o't chimdidi. Bu so'z jun yoki maysa o'tni yulishga ham qo'llanadi (*iskānur/iskānmāk*) [109].

[*atlandi* (atlandi)] *er atlandi* – kishi otga mindi; *ol tağqa atlandi* – u tog'ga chiqdi (o'g'uzcha). Har narsaga chiqishga ham shu so'z qo'llanadi (*atlanur/atlanmaq*) [109].

[*üdlāndi*(udlandi) – kuyukdi] *yilqi üdlāndi* – yilqi kuyukdi va ayg'irni istadi (*üdlānür/üdlānmāk*) [110].

[*ağnattī* (ag'natti) – ag'angatdi] *ol atin ağnattī* – u otini va boshqa uy hayvonlarini tuproqqa ag'angatdi [113].

[*uldidi* (uldidi)] *at uldidi* – ot va boshqa hayvonlar toqatsiz bo'ldi (*uldir/uldimaq*) [115].

[*oqradi* (o'qradi) – kishnadi] *at oqradi* ot ovqat yeyish vaqtida kishnadi (*oqrar, oqramaq*) [115].

[*axsadi* – oqsadi] *at axsadi* – ot va boshqa jonzotlar oqsadi (*axsar/axsamaq*) [116].

[*alīsadi* (alisadi) – olmoq istadi] *ol at alīsadi* – u ot va boshqa narsalarni sotib olmoqni istadi, sotib olmoqchi bo'ldi (*alīsar, alīsamaq*) [117].

[*uxšadi* (uxshadi)] *at uxšadi* – ot uxladi. Bu soʻz otga xosdir, boshqalarga qoʻllanilmaydi. Bu soʻz yamak, yabaqu va koʻpchilik sahrolilar soʻzidir (*uxšar/uxšamaq*) [118].

[*otladi* (oʻtladi) – oʻtladi] *at otladi* – ot va boshqa hayvonlar oʻtladi (*otlar, otlamaq*) [118].

[*atlandi* (atlandi) – otga mindi] *ol at atlandi* – u otga mindi (*atlanur, atlanmaq*)

(Shoir) shunday degan:

Yilqi yarın(yazın?) atlanur,

Otlap anın etlanür.

Beglär semüz atlanur,

Sewnüp ügür isrişur.

Koʻklamni taʼriflab aytmoqda: Koʻklamda hayvonlarning ahvoli yaxshilanadi, et olib semiradilar. Beklar semiz ot minishlari mumkin boʻladi. Yilqilar sevinishib, bir-birlarini tishlashadi [119].

[*ağnadi* (agʻnadi) – agʻanadi] *at ağnadi* – ot tuproqqa va boshqaga agʻanadi; er ağnadi – kishi soʻzlashda tutildi (ağnar, ağnamaq). Bu soʻzning asli *ğunnalidir* [120].

[*ağirlandi* (agʻirlandi) – hurmatlandi] ... *ol bu atni ağirlandi* – u bu otni qimmatbaho sanadi (*ağirlanur/ ağirlanmaq*). Bu soʻz biror narsaning ogʻir va vazmin ekanligi maʼnosida ham qoʻllanadi [121].

[*oğurlandi* (oʻgʻurlandi) –] ... *at oğurlandi* – taqdim qilingan otning qiymati berildi (oʻgʻuzcha) (*oğurlanur, oğurlanmaq*) [121].

[*ügürländi*(ugurlandi)] *yund ügürländi* – ot toʻdasi aygʻirli boʻldi(*ügürlanür, ügürlänmək*)[121].

[*arpalandi* (arpalandi) – arpali boʻldi] *at arpalandi* – ot va boshqa hayvonlarga arpa berildi (arpalanur, arpalanmaq) [123].

[*otlandi* (oʻtlandi)] *at otlandi* – ot yurish natijasida qizishdi... (*otlanur, otlanmaq*) [123].

[*eðärlädi* (edarladi) – egarladi] *at eðärlädi* – kishi ot va boshqa hayvonlarni egarladi (*eðärlär, eðärlämäk*) [124].

[*uluğsadi* (ulugʻsadi)] *er atta uluğsadi* – kishi otning kattasini istadi. Bu soʻz har bir narsaning kattasini istash maʼnosida ham qoʻllanadi (*uluğsar, uluğsamaq*) [125].

[*aziğladi* (azigʻladi)] *tonuz atığ aziğladi* – toʻngʻiz qoziq tishi bilan otni urdi va yaraladi... (*aziğlar, aziğlamaq*) [125].

[*aðğirlandi* (adg'irlandi) – ayg'irlandi, ayg'irga aylandi] – *tay ađğirlandi* toy ayg'irlandi, ayg'ir qiliqli bo'ldi. Baytalning ayg'irli bo'lishiga ham shu so'z qo'llanadi (*ađğirlandi ađğirlandi*) [129].

[*arpaladi* (arpaladi) – arpa berdi, arpa bilan boqdi] *ol atin arpaladi* – u otga arpa berdi, arpa bilan boqdi, arpa yedirdi (*arpalar, arpalamaq*) [130].

[*tikti* (tikdi)] *atiğ yılan tikti* – otni va boshqa narsani ilon chaqdi. Chayon chaqishiga ham shu so'z qo'llanadi [214].

[*çekdi* (chekdi) – qon oldi] *ol atin çekdi* – u otning tomiridan qon oldi (*çekar, çekmək*) [215].

[*köndi* (ko'ndi) – tindi, dam oldi] *tosun at köndi* – o'ynoqi sho'x ot tindi... (*könär, könmäk*) [217].

[*mündi* (mundi) – mindi] *er at mündi* – kishi ot va boshqa narsaga mindi (*münär, münmək*) [217].

Shuningdek, *at sürdi* – ot surdi gapidagi *sürdi* fe'lining masdari ham ingichka *sürmək* shaklidir... [220].

at suwğar – otni sug'or, *meni uđğur* – meni uyg'ot gaplaridagi *suwğar, uđğur* fe'llari to'rt harfli fe'llardir. Buyrug'i *uđğurğil, suwğarğil* shaklida qo'llanadi. Bu olti harfli buyruqlar bobiga kiradi [221].

[*tuwurdı* (tuvurdi) – chimirdi] *at qulaqın tuwurdı* – ot qulog'ini chimirdi (Bu ot biror narsadan ta'sirlanganda ikki qulog'ini tikraytirishidir) (*tuwurar, tuwurmaq*) [229].

[*qatardi* (qatardi) – qaytardi] *ol atığ qatardi* – u otni qaytardi; *yağı qatardi* – yovni va boshqalarni qaytardi (*qatarur, qatarmaq*)... [229].

[*kösürdü* (ko'surdu) – tushovladi] *ol atığ kösürdü* – u ot (ning ikki oyog'ini) tushovladi (*kösürür, kösürmək*) [230].

[*tüşürdi* (tushurdi) – tushirdi] ... *men anı attin түşürdüm* – men uni otdan tushirdim, otdan tushirib qo'ydim. *Tüşürmək* ham shunday (*tüşürür, түşürmək*) [230].

[*buqurdi* (buqurdi) – tushirdi, pastga urdi] *ol at tegirindä(n) buqurdi* – u ot va boshqa narsalarning narxini pastga urdi. Har narsani o'z joyidan pastga tushirilishiga ham shu so'z qo'llanadi (*buqurur, buqurmaq*) [231].

[*kölardi* (ko'lardi)] *at kölardi* – otning qorni damlanib, shishganidan chalqancha yotdi (*kölarür, kölarmäk*). Maqolda (shunday kelgan): *Er oğlı muñađmas, it oğlı kölarmäs*. Ma'nosi: Itning

bolasi doimo otga o'xshab chalgancha yota olmaganidek, odam bolasi doim iztirobda qolmaydi, biror yumush bilan undan qutuladi [232].

[sočušdi/ sočišdi/(so'chushdi/ so'chishdi) – cho'chishdi, sakrashdi] *atlar qamuğ sočušdi/ sočišdi* – ot va boshqa hayvonlar cho'chib tushishdi (*sočušur/ sočišur/ sočušmaq/ sočišmaq*) [234].

[tirāšdi (tirashdi) – tiradi] *yilqī tuyağın tirāšdi* – yilqilar yurish qiyinligidan oyog'ini tiradi, yurishdan to'xtadi (*tirāšūr, tirāšmāk*) [236].

[sürüşdi (surushdi) – chopishdi] *ađğır qisraq birlä sürüşdi* – ayg'ir qisir baytalni tishlab o'ynashdi. Bu ayg'irning baytalga irg'ish istaganida bo'ladi [236].

[qališdi (qalishdi) – sakrashdi, irg'ishdi] *at ađğır qališdi* – ayg'irlar, biyalar sakrashdi (*qališur, qališmaq*). Shuningdek, xalqni tashlab ketishda bahslashgan ikki kishiga ham shu so'z qo'llanadi [240].

Uchinchi, bu fe'llardagi *šin* harfi *lām* bilan birlikda ismga qo'shilib, otish, garov, qimorda o'rta qo'yilgan narsani bildiradi: *oynadim atlašu* – otdan qimor, garov o'ynadim, o'rta qo'tikib (qo'yib), qimor, garov o'ynadim, demakdir... [242].

[sürüldi (suruldi) – surdi, boshini burmay chopdi] *at sürüldi* – ot surdi [244].

[čaqildi (chaqildi)] *söz qulaqqa čaqildi* – so'z quloqqa eshitildi (*čaqilur, čaqilmaq*).

(Shoir) shunday degan:

*Yügürdi kewal at,
Čaqildi qizil ot.
Küyürdi arut ot,
Sačrap anin örtanür.*

Yovning otini ta'riflamoqda: Uchar ot chopganda, tuyoqlaridan qizil o't chaqnadi. Undan chaqnagan o't (sahro) xashaklarini kuydirib yubordi [247-248].

Kamran Aliyev turkiy she'riyatning paydo bo'lishini otning harakatlariga bog'laydi. Uning fikriga ko'ra, turkiy she'riyatning badiiy manbayi, turkiylarning ajralmas bir parchasi bo'lgan otdir. She'riy qolip otning yurishiga qarab shakllantirilgan. Otning yo'rg'alab yurishi baytni, shamoldek yelishi esa to'rtlikni yuzaga keltirgan [Aliyev 2018, 32-33].

[*münüldü* (munuldi) – minildi] *at münüldü* – ot va boshqa narsalarga minildi (*münülür, münülmäk*) [249].

[*tepindi* (tepindi) – tepindi] *er atin tepindi* – kishi otini tepindi. Har narsani oyoq bilan urishga [niqtashga], harakatlantirishga ham shu soʻz qoʻllanadi (*tepinür, tepinmäk*) [250].

[*boğundi* (boʻgʻundi) – boʻgʻildi, bogʻlandi] *at boğundi* – ot va boshqa hayvonlar boʻgʻildi, boʻgʻilib oʻldi (*boğunur, boğunmaq*) [250].

[*torundi* (toʻrundi) – oʻynoqladi] *at torundi* – ot va boshqa narsalar oʻynoqladi (*torunur, torunmaq*) [251].

[*tuşandi* (tushandi) – chalishdi] *er ađaqi tuşandi* – kishining oyoqlari qoʻrquvdan oʻralishdi. Maqolda (shunday kelgan): *Arslan kökräsä at ađaqi tuşanir*. Maʼnosi: “Arslon oʻkirsä, otning oyoqlari chalishadi, tushovlanadi”. Bu maqol oʻzidan kuchli kishi bilan qarshi kelib, yaqiniga borganda titrab, orqasiga qaytish maʼnosida qoʻllanadi (*tuşanur, tuşanmak*) [252].

[*čapindi* (chapindi) – qamchiladi] *er atin čapindi* – er otini qamchiladi [252].

[*čalindi* (chalindi) – oriqladi] *at čalindi* – yem-xashak yomonligidan ot oriqladi [252].

[*čilandi* (chilandi) – terladi] *at čilandi* – ot terladi [253].

[*satindi* (satindi) – sotadigandek koʻrindi] u kishi otini sotadigandek koʻrindi (*satinur, satinmaq*) [253].

[*sočitti*(soʻchitti) – choʻchitdi] *ol atig sočitti* – u ot va boshqa hayvonlarni choʻchitdi, qoʻzgʻatib yubordi (*sočitur, sočitmaq*) [302].

[*čilatti*(chilatti) – terlatdi] *ol atig čilatti* – u otni terlagunicha choptirdi [305].

[*yağutti* (yagʻitti) – yaqinlashtirdi] *ol atig meñä yağutti* – u menga otini va boshqalarni yaqinlashtirdi (*yağutur, yağutmaq*).

(Bilimli) shunday degan:

*Kelsä ümä tüşürgil,
Tinsun anij aruqluq.
Arpa, saman yağutğil,
Bulsun atı yaruqluq.*

Aytmoqdaki: Uyingga mehmon kelsä, uni qoʻndir, u hordiq chiqarib, dam olsin. Otiga arpa, somon sol, oti yorugʻliq rohatidan bahra olsin [307].

Ishning ikki yoki undan ortiq kishi orasida bo'lganini, yordam yoki bahslashish asosida voqe bo'lgani istalsa, bu xil ma'no farqlovchi fe'l o'zagiga *šin* harfi orttirib yasaladi. Chunonchi, *ol menā tariğ aritişdi* – u menga tariq tozalashda ko'maklashdi; *ol menā at közātişdi* – u menga ot boqishda ko'maklashdi yoki men bilan ot boqishda bahslashdi. Boshqasi ham shunday [309].

[*quyutti/quyitti* (quyutti/quyitti) – hurkitdi] *ol atığ*
quyutti/quyitti – u otini hurkitib yubordi (*quyitur*,
quyutmaq/quyitmaq) [310].

[*köklatti* (ko'klatti) – to'qitdi, to'qittirdi] *ol eđär yaliğın köklatti* – u egar yonlarining qayishini to'qitdi (*köklätür*, *köklätmək*). Bu so'zning *kökdätđi* shakli ham bor [311].

[*sürçitti* (surchitti) – surkatdi] *ol atın sürçitti* – u otini toydirdi, qoqiltirdi. Otdan boshqa narsalarga ham shu so'z qo'llanadi (*sürçitür*, *sürçitmak*) [311].

[*tigrätti* (tigratti) – pishqirtirdi, kishnattirdi] *ol atın tigratti* – u otini pishqirtirdi, kishnab yuradigan qildi... Bu so'zning *ğaynli* varianti ham bor (*tigrätür*, *tigrätmək*) [312].

[*sekiritti*] (sekiritti) – sakratdi] *ol atın ariqtın sekirtti* – u otini ariq va boshqa yerlardan hatlatdi [312].

[*semritti* – semirtirdi] *er atın semritti* – u oti va boshqa hayvonlarni semirtirdi (*semritür*, *semritmək*) [312].

[*beklättim* (beklattim)] *men at beklättim* – men ot va boshqa hayvonlarni saqlashga buyurdim (o'g'uzcha) (*beklätür-men*, *beklätmək*) [315].

[*terlätti* – terlatdi] *ol atın terlätti* – u otini terlatdi [315].

[*türlätti* (terlätti?) (terlatti?)] *ol atığ türlätti (terlätti?)* – u otini qashlag'ich bilan qashlatdi (*türlätür*, *türlätmək*) [315].

[*tağlatti* (tag'latti) – dog'latdi] *ol atın tağlatti* – u otini tamg'a urib dog'latdi (*tağlatur*, *tağlatmaq*). Forslar bu so'zni turklardan olib, *dağ* (mollarga urilgan belgi) deytilar. Ular qal'a otini ham turklardan olib, diz deytilar. Turkcha *tiz yer* – “baland joy” demakdir [316].

[*qığlatti* (qig'latti) – tezaklatdi] *ol atın qığlatti* – u otini tezaklatdi (*qığlatur*, *qığlatmaq*) [317].

[*kemlätti* (kemlatti) – mazasini qochirdi] *bu ot atığ kemlätti* – bu o't ot va boshqa hayvonlarning mazasini qochirdi, tabzini qochirdi (*kemlätür*, *kemlätmək*) [317].

[*čermätti* (chermatti) – tugdi] *alp er atin čermätti* – alp er otining dumini ipak bilan o‘rdirdi. Otning dumini ipak bilan o‘rish botirlik belgisidir. Fatila-fatila qilib o‘rilgan, tugilgan har qanday narsaga ham shu so‘z qo‘llanadi. Chunonchi, qamchin uchuni qayish bilan o‘rib to‘qish kabi (*čermätür, čermätmäk*) [317].

Atoqli otlar

“Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘oti-t-turk” asari qoraxoniylar davri tilining noyob namunasi hisoblanadi. Asar matni qomusiy xarakterga ega. Lug‘at XI asrgacha bo‘lgan hamda shu davrga oid til, adabiyot, tibbiyot, tarix, geografiya, zoologiya, etnografiya, hunarmandchilik, astronomiya haqidagi ma‘lumotlarni qamrab olgan [Холманова 2018, 87]. “DLT”da ot bilan bog‘liq holda tilga olingan 2 atoqli ot mavjud:

Atluq (Atluq) – Tarāz [Avliyoota] yaqinidagi bir shahar oti [52].

Toquš (to‘qush) – “jang” so‘zi izohi uchun keltirilgan to‘rtlikda *O‘tar* ismi uchraydi. (Shoir) shunday degan:

*Toqiš ičrā uruštīm,
Uluğ birlä qarıştīm,
Töküz atin yarištīm,
Aydīm emdi, al Ötär.*

Aytmoqdaki: Jangda jamoaning kattasi bilan qashqa otda urushdim. Unga o‘q otdim va unga: “Mendan buni ol, ey O‘tar, dedim [Jangda (jamo) ulug‘i bilan urushdim. Qashqa otda jang qildim. O‘targa “buni ol”, deb o‘q otdim]. *Ötär* – kishi oti [148].

Turdosh otlar

oğur (og‘ur) – badal, evaz; o‘rinma-o‘rin, boshma-bosh; *atqa oğur aldīm* – ot evaziga (boshma-bosh) oldim (o‘g‘uzcha) [35].

ötki (o‘tki) – evaz, badal (chigilcha); *bu atqa ötki* berdim – bu otning evazini, badalini berdim, demakdir [65].

qamuq (qamuq) – ot tezagi, bu so‘z shungagina xos [154].

tezäk (tezak) – ot tezagi. Maqolda (shunday kelgan): *Tezäk qarda yatmas, eđgü esiz qatmas*. Ma‘nosi: “Tezak (o‘zining issiqligidan) qorda yotmas [qorni eritib yuboradi], (shunga o‘xshash) yomon ham yaxshi bilan qotishmaydi, aralashmaydi” [155].

sürüg (surug) har qanday hayvon to'dasi, suruv; *bir sürüg qoy* – bir suruv qo'y va boshqa suruvlar.

(Shoir) shunday degan:

*Ügür sürüg qoy, teway, yundi bilä,
Yumurtlayu erkänin sütin sağar.*

Aytmoqdaki: Bir suruv qo'y va tuyalari hamda otlari bo'lgan kishi ularni sog'ish uchun to'playdi va foydalanadi [156].

köçüg (ko'chug) – ot, tuya orqasiga mingashgan kishi [157].

tasal (tasal) – chavgon o'yini maydonida chegarani belgilab chizilgan chiziq. Bu *tasal* so'zining buzilgani(ya'ni tovushlar o'rin almashgani)dir... [158].

toqum (to'qum) – so'yilgan hayvon. Ko'pincha, so'yiladigan otga aytiladi [159].

čögän (cho'gan) – chavgon [161].

tuşağ (tushag') – tushov, eshak va otning (oldingi ikki) oyog'ini bog'lash, tushovlash [165].

at suwğarğučı – ot sug'oruvchi... [222].

at sürgüçi – ot haydovchi, chopuvchi [223].

Bu bobda tarkibida harfi illat bo'lmagan fe'llarning ishlovchi shakli *bitig bititgüçi* (xat bituvchi), *at közätgüçi* (ot kuzatuvchi, otboqar) gaplaridagi *bititgüçi*, *közätgüçi* shakllarida bo'ladi.

O'g'uz va qipchoqlarda bu shakl *bititgüçi*, *közätgüçi* shaklida qo'llanadi. Buning asli *közätgüçi* edi. Keyinchalik *tä* bilan *däl* singishgan... [308].

yariş (yarish) – poyga, ot poygasi; *ol at yarişti* – u otda poyga qildi [326].

Ot anjomlari nomlari

“DLT” lug'at bo'lishdan tashqari, turkiy tillarga oid ma'lumotlar ham beradi, so'zlar izohlangandan so'ng barqaror birikmalar, she'r va maqollardan misollar keltiriladi. Bu jihati bilan qomusiy ahamiyatga ega bo'lgan “DLT” turkiy til va madaniyat uchun muhim manbadir. Asardagi so'z boyligi, mavzuviy xilma-xillik, batafsil izohlar, o'rinli misollar turkiyshunoslik uchun qavatma-qavat qo'yilgan, chuqurlashgan sayin yangi bilimlarni yuzaga chiqaradigan qazilma maydonidir” [Bozok 2021,1]. Gippologik leksika tadqiqi ham bu fikrni tasdiqlaydi:

“Olti harfli bo’ladi: *kömüldürük* (otning ko’kragiga taqiladigan ziynat bezagi) va *quðurğun* (*quyushqon*) so’zlari kabi [20]; *ičlik* (ichlik) – egarning tagidan qo’yiladigan ichki to’qim [54]; *özmük* (o’zmuk) – egarning old va orqa taraflari. [55]; *ađrım* (adrim) – egar ostiga ikki tarafdin qo’yilgan jazliq. U namatdan bo’ladi [55]; *üstäm* (ustam) – kamar, to’qa va egarning boshiga o’rnatish uchun oltin-kumushdan ishlangan ziynat. O’g’uzlar uni *säxt* deydilar [55]; *otğun* (o’tg’un) – egarning chap tomonidagi enli bir qayish; unga ayilning xalqasi o’tkazilib, tili bog’lanadi [56]; *örkän* (o’rkan) – qayish (o’g’uzcha) [56]; *eđarlik* (edarlik) – ustiga egar qo’yilgan yog’och. So’z oxirida zaif *kaf* bilan aytilsa, “egar egasi” ma’nosini bildiradi [74]; *talas* – ot poygasida va chavgon o’yinida maydon qirg’og’iga tortiladigan arqon [147]; *čawıǵ* (chavig’) – qamchining uchi [150]; *tulun* (tulun) – ot yuganlarining o’ng va chap tomoni; ikki chekkasidagi (munchoq, tumor singari) narsalarga ham *tulun* deyiladi [161]; *kökän* (ko’kan) – buzoq va qo’zichoqlarning arqonlari hamda sog’iladigan biyalarning sog’ishda bog’lanadigan arqonlari [166]; *čiktän* (chiktan) – ot egari ustidan yopiladigan yopinchiq [173]; ... *četkän* (chetkan) – yugan bog’i, jilovi [176]; ... *tartıǵ* (tartig’) – egar qayishi [184]; *qismaq* (qismaq) – uzangining ikki yonidagi ikkita qayish bog’ichi. Uzangi ikki qayish orasida turadi [188]; *munčuq* (munchuq) – ot bo’yniga taqiluvchi munchoq, qimmatli tosh, sher tirnog’i yoki tumor [189]; *mančuq* (manchuq) – egarga osiladigan narsalar; to’rva va boshqalar [189]; *terlik* (terlik) – jazliq. Egari ostidan qo’yiladigan namat [189]; *köpčük* (ko’pchuk) – ko’pchik, egarning ustiga kiygiziladigan yopqi [190]; *közlük* (ko’zluk) – ot dumidan to’qilib, ko’z og’riganda, shamollaganda va yorug’dan qamashganda ko’zga taqiladigan narsa [190]; [*kösrük* (ko’sruk)] *kösrük tušaǵ* – otni bog’lab qo’yadigan tushov, kishan [190]; *yıp* (yip) – otlarni bog’lab qo’yiladigan uzun arqon. “Ip”ni ham *yıp* deyiladi [324]; *yular* – otning yugani, no’xtasi. Maqolda (shunday kelgan): *Yund bašin yularlap kehlidi*. Ma’nosi: “Otning boshini qaynatgandan keyin yemoqchi bo’lsang, qochmasligi uchun unga avval no’xta solib bog’la, keyin uni yegin”. Bu masalni otdan foydalanish uchun oldin uni yaxshi saqlashga, bo’sh qo’ymaslikka undab aytiladi [326]; *yışıǵ* (yishig’) – qayishdan to’qilgan bog’, bo’yinturuq qayishi [327]; *yalıǵ* (yalig’) – egarning oldingi va orqa qoshlari. Ularni bir-biridan ayirib aniqlash uchun *öñdünki yalıǵ*

(old qosh), *kedinki yaliğ* (orqa qosh) tarzida qo'llanadi [328]; *yapı* (yapi) – egar ustiga qo'yiladigan yostiq, ko'rpacha (chigilcha) [330]; *yalu* – toylar bog'lanadigan arqon. Biyalar sog'ilayotganda toylar tevaragida o'tlab turishi uchun arqonga bog'lanadi" [331].

Otlarning tana a'zolari nomlari

Otlarning tana a'zolari nomlari "DLT"dagi muhim ma'lumotlardan hisoblanadi. Koshg'ariy bunday so'zlarni izohlar ekan, xalq og'zaki ijodi namunalari bo'lgan maqol va she'rlardan ham parchalar keltiradi:

"*Öş*(o'sh) – har qanday daraxt, shox, butoqning o'rtasi, o'zagi; *mönüz öši* – shox (mo'ngiz) o'rtasi; shuningdek, qush va otlarning dum suyaklariga yoki dum chiqadigan o'rinlariga ham *öş* deyiladi" [29].

"*uluq* (uluq) – ot kuragining old qismi. Maqolda shunday kelgan: *Uluq yağiri oğulqa qalir*. Ma'nosi: "Otning kuragidagi yag'ir bolalariga meros bo'lib qoladi". Chunki pay tomirlari u yerga to'plangani uchun tez tuzalmaydi" [40].

"*keriş* (kerish) – otning yelkasi, yag'rini. Maqolda (shunday kelgan): *Kerish yağiri oğulqa qalir*. Ma'nosi: "Ot kiftining yag'iri o'g'liga meros qoladi, chunki kift bo'g'inlar to'planadigan joy bo'lib, u yerdagi yag'ir tezda tuzalmaydi". Bu bilan (unday) yag'irdan saqlanishga buyuriladi" [149].

"*quдруq* (quдруq) – barcha hayvonlarning quyrug'i, dumi; *at quдруqi* – otning quyrug'i. (Shoir) shunday degan:

*Qudruq qatığ tügdümüz,
Təhriğ öküş ögdümüz,
Kemşip atığ tegdimiz,
Aldap yana qaçtımiz.*

Aytmoqdaki: Otlar quyrug'ini qattiq qilib tugdik, Tangriga ko'p hamd o'qidik, ya'ni kofirlarga hujum qilishda takbir o'qidik. Uzangiga qattiq bosib hujum qildik. Orqamizdan ergashinglar deb, ularni aldab, qochganga o'xshab chekindik" [187-188].

bürçäk (burchak) – kishining kokili; otning yoli [189].

yaliğ (yalig') – ot yoli. Bu so'zning bir tilda *yal* varianti ham bor. To'g'risi *yel* ko'rinishli shaklidir" [327].

yelin – baytal yelini. Bir tirnoqli hayvonlar yeliniga ham shu so'z qo'llanadi [330].

yayğuq – baytal emchaklarining uchi. Qipchoqlarning ba'zilari *yazğuq* deyдилar [332].

Ot bilan bog'liq narsa-buyum nomlari

a:l – *al* to'q sariq rangdagi ipak kiyimlik, undan xon bayroqlari va amaldorlarning otlariga yopiladigan yopiq qilinadi. Shuning kabi to'q sariq rangga ham *a:l* deyдилar [46].

izlik (izlik) – turkiy xalqlarning hayvon terisidan yasalgan chorig'i. Maqolda (shunday kelgan): Izlik bolsa, er uldīmas, içlik bolsa, at yağrīmas. Ma'nosi: "Choriq bo'lsa, kishining oyog'i og'rimaydi, ichlik (ichki to'qim) bo'lsa, ot yag'ir bo'lmaydi". Bu maqol har ishning ketini o'ylashga undab aytiladi [54].

butiq (butiq) – otning oyoq terisi shilib olinib qilingan mesh. Unda qimiz va boshqalar saqlanadi [152].

topiq (to'piq) – chovgan bilan uriladigan koptok, to'p [153].

čaruq (charuq) – choriq. Maqolda (shunday kelgan): *Yaḏaq atī* – *čaruq*, *küči* – *azuq*. Ma'nosi: "Yayov(ning) oti – choriq, kuchi – oziq. Ya'ni, yayov kishining oti – uning chorig'i, kuch-quvvati – ovqatidir". Bu maqol yo'lda oyoq chaqalanib va kishining o'zi zaiflashib qolmasligi uchun yuqoridagi ikki narsa kerakligi to'g'risida aytilgan [153].

qasuq (qasuq) – ot terisidan qilingan, sanochga o'xshash, sut va qimiz solinadigan narsa [154].

bečkām (bechkam) – belgi, nishon. Botirlar urush kunlarida ipakli narsa yoki yovvoyi sigirning dumini jang belgisi tarzida taqib oladilar. O'g'uzlar uni *pärčäm* deyдилar.

(Shoir) shunday degan:

*Bečkām urup atlaqa,
Uygurdaqi tatlaqa.
Oğri yawuz itlaqa,
Quşlar kibi uçtümiz.*

Aytmoqdaki: Otlarga belgi taqib, Uyg'ur (eli)dagi tatlarga, ya'ni o'g'ri, muttaham itlarga qasd qildik. Qush uchgandek uchub, ularning ustiga yopirildik [191].

sīpaqur (sipaqur) – yem to'rvasi. Bu so'zning asli *sīp aquri*, ya'ni "ikki yoshga to'lgan otning yem yeydigan joyi, oxo'ri" demakdir [193].

Otlarning rang-tusini bildiruvchi soʻzlar

“Devonu lugʻati-t-turk”da rang bildiruvchi leksemalar koʻp boʻlib, ular turli buyumlar, narsalar, hayvonlar, qushlar, oʻsimliklar, tabiat ashyolari rangi-belgisini, insonlarda uchraydigan kasalliklarni bildirib kelgan” [Холманова 2018, 90]. Turkiy tillarda otlarga xos rang-tusni ifodalovchi soʻzlarning nihoyatda koʻp ekanligi eʼtiborni tortadi. Mahmud Koshgʻariy ana shunday soʻzlar haqida ham maʼlumot beradi:

[*tüdaş* (tudash)] *tüdaş naḡ* – biri biriga oʻxshash narsaga aytiladi. Asli “soch, qil” maʼnosidagi *tüdir*; *bu at ne tülüg?* – bu ot qanday rangda?...[163]

Oq va qora ranglarning almashinuvidan hosil boʻlgan “chovkar” mazmunida kelgan *tarğil* soʻzidagi *lām* ham shundaydir. Bu soʻz *tarildi* feʼlidan yasalgan [19].

or at (oʻr ot) – toʻq qizil va sariq ranglar orasidagi ot [32].

Oy (oʻy) *oy at* – qora ot [34].

uğur at (ugʻur at) – peshonasida oqi bor (qashqa) ot; bu soʻz ham shaklan, ham mazmunan arabchaga mos; faqat bu soʻzning bosh harfi arabchada fathali (a), turkchada zammali(u)dir [35].

a:q – oq. Har narsaning oqi (oʻgʻuzcha). Turkiy qabilalar chipor otga *a:q at* deyдилar [45].

[*ala* (ala)] olacha rangli otga *ala at* deyдилar [46].

ičtin, yilqī alasī taštīn. Maʼnosi: “Kishining olasi (buzuq fikri) ichida; yilqiniki tashida, sirtida”. Bu maqol dilidagi xiyonatni yashirib, yoqimli muomala qiluvchilarga nisbatan qoʻllanadi [49].

tum qara at – tim qora ot, juda qora, tiniq qora ot; *tum toruğ at* – butunlay toʻrigʻ ot [138].

[*töküz* (toʻkuz)] *töküz at* – peshonasida tangadek oqi boʻlgan ot, qashqa ot [147].

toruğ (toʻrugʻ) – bir xil otlarga qoʻllanuvchi soʻz; bu oğlanigʻ bir toruğqa aldīm – bu oʻgʻlonni, yaʼni qul bolani bir toʻriq otga alishdim. Bu soʻz baʼzan istiora yoʻsinida tuya va sigirga ham qoʻllanadi [150].

[*toriğ/toruğ* (toʻrigʻ/toʻrugʻ)] *toriğ/toruğ at* – toʻriq ot [150].

[*qaşğa* (qashgʻa)] ... *qaşğa at* – qashqa ot... [170].

[*čilgü* (chilgu)] *čilgü at* – toʻq sariq ot [171].

čindan (chindan) – sandal daraxti; *čindan at* – jiyron ot, qizilgulrang ot [174]

[*başğil* (bashgʻil) – oq bosh] *başğil yilqī* – boshi oq mollar [191].

[*bügrül* (bugrul)] *bügrül at* – ikki biqini oq ot...[191].

[*qizğul* (qizg'ul)] *qizğul at* – qizilidan oqi kuchli va qora jigar ranglari orasida bo'lgan bir rangli ot [191].

tegüzlük (teguzluk) – peshonasi oq, chavkar ot. Maqolda (shunday kelgan): *At tegüzlük ay bolmas*. Ma'nosi: "Ot (peshonasi)ning oqligi oydan tindirmaydi, oyning o'rnini bosmaydi". Bu maqol katta bir ish o'rnida kichik ishni o'ylovchiga qarshi so'zlanadi [200].

Yağiz (yag'iz) – qizil bilan qora o'rtasidagi bir rang, qo'ng'ir rang. Yerning rangi shunga o'xshatilib, *yağiz yer* deyiladi [326]; *Yağiz at* – chavkar ot [326].

"Ot" komponentli maqollarda uchraydigan fitonimlar

aṇduz (angduz) – rosan, yerdan qazib olinadigan o'simlik ildizi. Otlarning qorin og'rig'i kasaliga davo bo'ladi. Maqolda (shunday kelgan): *Aṇduz bolsa, at ölmäs*. Ma'nosi: "Rosan o'ti yoningda bo'lsa, ot yo'lda qorin og'rig'idan o'lmaydi". Ot og'rib qolgan taqdirda, u bilan davolash mumkin. Bu maqol safarga chiquvchilarni puxta hozirlanishga undab aytiladi [59].

arpa. Maqolda (shunday kelgan): *Arpasiz at ašumas, arqasiz alp çerig siyumas*. Ma'nosi: "Arpasiz ot qir osholmaydi, yordamchisiz yigit (bahodir) jangda yenga olmaydi". Bu maqol ishda hamkorlikka chaqirish ma'nosida qo'llanadi [63].

"Devonu lug'oti-t-turk"da keltirilgan maqollar ham ajdodlarimizning uzoq yillik hayotiy tajribasidan kelib chiqqan, ularning yuksak aql-u zakovatidan dalolat beruvchi yaxlit xulosalardir. Har bir maqolning yaratilishida ibratli bir voqea asos bo'lgan va bu ajdodlarimiz tomonidan fikr va mazmuni keng qamrovli, hajm jihatdan esa lo'nda, aniq, ravon, sodda shaklda xulosalangan" [Мирзаалиев 2020, 34].

Gippologiyaga oid tibbiy terminlar

etilgän (etilgan) – otlarda bo'ladigan bez kasalligi. U yorilib tuzaladi. Forscha *xunām* yoki *xunnām* deb ataladi [77].

kem – kasallik; *at kemlāndi* – ot va boshqa hayvonlar kasallandi [138].

čildäk (childak) – otning ko'kragiga chiqadigan bir yara. U yiringlaydi, fasod bog'laydi, so'ng uni dog'lab tuzatadilar [189].

yağır – yag‘ir. Yirik uy hayvonlari (ot, xachir, eshak)ning yarasi;
yağirliğ at – yag‘irli, yag‘ir yarasi bor ot [326].

Taqlid so‘zlar

[*kürt- kürt* (kurt-kurt) – ot yem yeganda chiqadigan ovoz] *at arpani kürt-kürt yedi* – ot arpani kurt-kurt yedi...[140].

[*taqir-taqir* (taqir-taqir)] *at ađaqi taqir-taqir etti* – otning oyog‘i taqir-taqir ovoz chiqardi. (Xuddi) shu ma’noda *tikir-tikir etti* (ot tikir-tikir qilib yurdi) deb ham qo‘llaydilar [146].

Xulosa

Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘oti-t-turk” asari XI asr turkiy xalqlarining tili, madaniyati va ijtimoiy hayotiga oid muhim ma’lumotlarni o‘zida jamlagan bebaho manbadir. Asar leksikografik lug‘at bo‘lishi bilan birga, unda turkiy xalqlarning qadimiy dunyoqarashi, etnik qadriyatlar, urf-odatlar, hayot tarzi va madaniy tafakkuri ham o‘z ifodasini topgan. Lug‘at o‘z davrining madaniy kodlarini til vositasida ifodalagan muhim yozma manbadir. Unda saqlanib qolgan leksik birliklar xalq tafakkuridagi asosiy tushunchalar, tasavvur va qadriyatlar tizimini yoritadi. Turkiy xalqlarning tarixiy xotirasi, ma’naviy merosi va kundalik hayotida otning o‘rni beqiyos. “Devonu lug‘oti-t-turk”dagi leksik birliklar va maqollar otning ijtimoiy, estetik va madaniy ahamiyatini namoyon etadi. Ushbu birliklar xalq tafakkuridagi ot konseptining murakkab va boy semantik qatlamlarini anglash, tilda kodlangan qadriyatlar tizimi, xalq ongidagi estetik va axloqiy qarashlarni aniqlash imkonini beradi. Tilshunoslik va lingvomadaniyatshunoslikda bunday manbalarni o‘rganish madaniyat va tafakkur tarixini tahlil qilishda asosiy vositalardan biridir.

“Devonu lug‘oti-t-turk” – mushtarak tariximiz, madaniyatimizni aks ettiruvchi, juda ko‘plab tadqiqotlarga manba bo‘lgan ulkan xazinadir. “Axborot asri, globalashuv jarayoni madaniyatlararo muloqotni takomillashtirib, ayrim milliy qadriyatlarning unutilishiga olib kelmoqda. Shunday sharoitda o‘zlikni anglash, milliy qadriyatlarni saqlab qolishda “Devonu lug‘otit turk”dagi she‘r va

maqollarni o'rganish, bugungi kun voqeligiga bog'lash, yosh avlodni har tomonlama barkamol inson sifatida tarbiyalashda foydalanish amaliy ahamiyat kasb etadi" [Sirojiddinov, Xolmanova 2024, 32]. Shuningdek, tarixiy manbalardagi so'z boyligini tahlil qilish, o'rganish, tilimizning ma'lum bosqichlarida faol qo'llangan, keyinchalik unutilgan so'zlarni aniqlash va ularni qayta iste'molga kiritish bilan tilimiz taraqqiyotiga hissa qo'shishimiz mumkin.

Adabiyotlar

- Aliyev, Kamran. 2018. Açık Kitap: Dede Korkut. İstanbul: Ötüken.
- Arat, Reşid Rahmeti. 1965. Eski Türk Şiiri. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Atalay, Besim. 1998. Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi-Dizini I-II-III-IV. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Atsız, Hüseyin Nihal. 1943. Türk Edebiyatı Tarihi. İstanbul: Aylık Kurt Yayınları.
- Besli, Ertan. 2010. Eski ve Orta Türkçe Hayvan İsimlerinin Etimolojisi. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul.
- Bozok, Emrah. 2021. Dîvânu Lugâti't-Türk'te Tekrarlı Atasözleri. Gazi Kitabevi Tic.Ltd.Şti. Ankara.
- Дадабоев, Ҳамидулла. 2017 (a). “Девону луғотит турк”нинг тил хусусиятлари. Тошкент: ТДШИ.
- Дадабоев, Ҳамидулла. 2017 (b). “Девону луғотит турк” лексикасига оид хусусиятлар”. АДУ Илмий хабарномаси №2: 68-75.
- Девону луғотит-турк. Индекс-луғат. 1967. Ғ. Абдурахмонов ва С. Муталлибовлар иштироки ва таҳрири остида. Тошкент: Фан.
- Durukoğlu, Gökçen. 2020. Dîvânu Lugâti't-Türk'e Göre 11. Yüzyıl Türk Dili
- Gramerî. Elazığ. Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Ercilasun, Ahmet Bican. 2020. Dîvânu Lugâti't-Türk'teki Şiirler ve Atasözleri. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Кошғарий, Маҳмуд. 1960-1963. Девону луғотит-турк. Уч жилдлик. Таржимон ва нашрга тайёрловчи: С.Муталлибов. Тошкент: Фан.

Кошғарий, Маҳмуд. 2016. Туркий сўзлар девони (Девону луғоти-т-турк). Нашрга тайёрловчилар: А. Рустамов, Ҳ. Болтабоев. Тошкент: Mumtoz soʻz.

Кошғарий, Маҳмуд. 2017. Девону луғати-т-турк [Туркий сўзлар девони]. Нашрга тайёрловчи: Қ.Содиқов. Тошкент: Фафур Ғулом номидаги НМУ.

Madvaliyev Abduvahob, Mahkamov Neʼmat, Mirahmedova Zuhra, Saidnoʻmonov Akmalxoʻja. 2023. Xalqaro terminelementlarning izohli-illyustrativ lugʻati. Toshkent: Donishmand ziyosi.

Мирзаалиев, Иқбол. 2020. Қадимги туркий мақоллар семантикаси ва стилистикаси (“Девону луғати-т-турк” материали мисолида) Филол.фан.б.фалс.док. ...дисс. Тошкент.

Раҳматуллаев Шавкат, Қодиров Муҳаммаджон. 1998. Ўзбек тилининг қисқа этимологик луғати. Иккинчи қисм. Тошкент: Университет.

Рустамий, Салима. 2006. “Девону луғотит-турк”даги лингвистик атамалар. Тошкент: ТДШИ.

Sirojiddinov, Shuhrat, Holmanova, Zulxumor. 2024. “Devonu lugʻotit turk”ning adabiy-maʼrifiy qiymati”. Turkologik tadqiqotlar 2(4): 27-34.

Холманова, Зулхумор. 2018. “Девону луғоти-т-турк”даги ранг билдирувчи лексемалар семантикаси “Девону луғоти-т-турк” – туркий халқларнинг ноёб ёзма ёдгорлиги, 87-91. Тошкент.

Худойбердиев, Жўра. 2010. Маҳмуд Кошғарий ҳаёти ва “Девону луғотит турк” асарининг ўрганилиши. Тошкент.

Vocabulary and proverbs related to horses in the “Dīwān Lughāt al-Turk”

Sabokhat Bozorova*

* Senior lecturer at Tashkent state university of Uzbek language and Literature named after Alisher Navai. E-mail: sabohatbozorova@gmail.com.
ORCID ID: [0000-0003-2992-1789](https://orcid.org/0000-0003-2992-1789).

Abstract

The language reflects all elements of cultural identity, encompassing people's lifestyle, worldview, spiritual values, beliefs, and their attitudes toward certain phenomena. Throughout history, animals have played a significant role in human life. Therefore, in almost all languages, words related to animals are actively used. When examining the vocabulary richness of Turkic languages, it is evident that there is a large number of linguistic units related to animals. Mahmud al-Kashgari's *Dīwān Lughāt al-Turk* not only captures the way of life, customs, and culture of Turkic peoples but also contains a wealth of information about social life, including numerous references to animals of great importance to Turkic societies — particularly horses. In addition, some proverbs containing the component “horse” are provided and explained in the commentary of certain words. This article discusses the words and proverbs related to the horse found in *Dīwān Lughāt al-Turk*.

People's lifestyle, worldview, spiritual values, beliefs, and attitude to certain events are reflected in language, which encompasses all elements of cultural identity. Throughout history, animals have played a very important role in human life. Therefore, words related to animals are actively used in almost all languages.

Keywords: Mahmud al-Kashgari, *Dīwān Lughāt al-Turk*, Turkic language, vocabulary, proverb, animals, horse.

References

- Aliyev, Kamran. 2018. *Açık Kitap: Dede Korkut*. İstanbul: Ötüken.
- Arat, Reshid Rahmeti. 1965. *Eski Turk Shiiri*. Ankara: Turk Tarih Kurumu Yayinlari.
- Atalay, Besim. 1998. *Divanu Lugat-it-Turk Tercumesi-Dizini I-II-III-IV*. Ankara: Turk Dil Kurumu Yayinlari.

- Atsiz, Huseyin Nihal. 1943. Turk Edebiyatı Tarihi. İstanbul: Ayli Kurt Yayinlari.
- Besli, Ertan. 2010. Eski ve Orta Türkçe Hayvan İsimlerinin Etimolojisi. Yayinlanmamish Doktora Tezi. İstanbul.
- Bozok, Emrah. 2021. Divanu Lugati't-Turk'te Tekrarli Ataso'zleri. Gazi Kitabevi Tic.Ltd.Shti. Ankara.
- Dadaboyev, Hamidulla. 2017 (a). "Devonu lug'otit turk"ning til xususiyatlari. Toshkent: TDSHI.
- Dadaboyev, Hamidulla. 2017 (b). "Devonu lug'otit turk" leksikasiga oid xususiyatlar. ADU Ilmiy xabarnomasi №2: 68-75.
- Devonu lug'otit-turk. Indeks-lug'at. 1967. G'Abdurahmonov va S. Mutallibovlar ishtiroki va tahriri ostida. Toshkent: Fan.
- Durukog'lu, Go'kchen. 2020. Divanu Lugati't-Turk'e Go're 11. Yuzyil Turk Dili Grameri. – Elazığ. Yayinlanmamish Doktora Tezi.
- Erjilasun, Ahmet Bijan. 2020. Divanu Lugati't-Turk'teki Shiirler ve Ataso'zleri. İstanbul: Bilge Kultur Sanat.
- Koshg'ariy, Mahmud. 1960-1963. Devonu lug'otit-turk. Uch jildlik. Tarjimon va nashrga tayyorlovchi: S.Mutallibov. Toshkent: Fan.
- Koshg'ariy, Mahmud. 2016. Turkiy so'zlar devoni (Devonu lug'oti-t-turk). Nashrga tayyorlovchilar: A. Rustamov, H. Boltaboyev. Toshkent: Mumtoz so'z.
- Koshg'ariy, Mahmud. 2017. Devonu lug'ati-t-turk [Turkiy so'zlar devoni]. Nashrga tayyorlovchi: Q.Sodiqov. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi NMU.
- Madvaliyev Abduvahob, Mahkamov Ne'mat, Mirahmedova Zuhra, Saidno'monov Akmalxo'ja. 2023. Xalqaro terminelementlarning izohli-illyustrativ lug'ati. Toshkent: Donishmand ziyosi.
- Mirzaaliyev, Iqbol. 2020. Qadimgi turkiy maqollar semantikasi va stilistikasi ("Devonu lug'ati-t-turk" materiali misolida) Filol.fan.b.fals.dok. ...diss. Toshkent.
- Rahmatullayev Shavkat, Qodirov Muhammadjon. 1998. O'zbek tilining qisqa etimologik lug'ati. Ikkinchi qism. Toshkent: Universitet.
- Rustamiy, Salima. 2006. "Devonu lug'otit-turk"dagi lingvistik atamalar. Toshkent: TDSHI.

Sirojiddinov, Shuhrat, Xolmanova, Zulxumor. 2024. "Devonu lug'otit turk"ning adabiy-ma'rifiy qiymati". Turkologik tadqiqotlar 2(4): 27-34.

Xolmanova, Zulxumor. 2018. "Devonu lug'oti-t-turk"dagi rang bildiruvchi leksemalar semantikasi". "Devonu lug'oti-t-turk" – turkiy xalqlarning noyob yozma yodgorligi, 87-91. Toshkent.

Xudoyberdiyev, Jo'ra. 2010. Mahmud Koshg'ariy hayoti va "Devonu lug'otit turk" asarining o'rganilishi. Toshkent.